

2. मराठी साहित्याच्या इतिहासातील एक लक्षवेधक पान - डॉ. आ. ह. साळुंखे

डॉ. सुलभा उल्हास पाटील

सहयोगी प्राध्यापक,
गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
संगमनेर.

2.1 पार्श्वभूमी:

अगदी प्रारंभीच्या प्राचीन कालापासून ते आजपर्यंतच्या मराठी साहित्य इतिहासात डोकावून पाहिले तर अनेक साहित्यिक व साहित्यिक कृती यांचे वैविध्य दिसून येते. विविध विचारधारा, शैली, भाषा, बोली, आकृतिबंध यांत खूपच विविधता आहे. त्यांत संत नामदेव, जगद्गुरू संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर इत्यादीपासून ते कुसुमाग्रजांपर्यंत अनेकानेक दिग्गज तळपतांना दिसतात. मराठी साहित्यात अनेक वाद- जसे मार्क्सवाद, आबेडकरवाद ..... याप्रमाणे. तसेच अनेक मूल्ये, साहित्यिक मूल्ये इत्यादी संदर्भात अनेक गट व मतमतांतरे दिसतात. प्रस्तुत लेखात असा कोणताही हेतू नाही. खरोखर "मराठी साहित्याचा इतिहास-१८१८-२०१०" या कालावधीतील एक ठळक संवेदनशील तसेच सृजनशील तसेच जीवनाभिमुख साहित्य व साहित्यिक म्हणून डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचा परिचय व्हावा म्हणून हा लेख !

साहित्य निर्मिती ही अनेक कारणांनी वा हेतूंनी होत असते. क्वचित ती सहजपणे वा निर्हेतूकपणे सुद्धा होत असते. मनोरंजन, सौंदर्यात्मक अभिरुचीची जोपासना, प्रबोधन, भूतकालीन घटनांची जपवणूक. अशा कितीतरी गोष्टी. हा एक साधासुधा मागोवा झाला. पण नेहमी ते इतके सरळच असते, वा सर्वाना सुगम, आकलन होण्याइतके साधे असते असे नाही. खूप लांब न जाता जवळचीच, महाराष्ट्रातीलच उदाहरणे पाहता येतील -

मानव उक्कांतीच्या आदिम काळात "पंचमहाभूते" यांच्याबद्दल जनसामान्यांना या पंचमहाभूतांच्या कार्यामागील कार्यकारणभाव माहीत नसल्याने त्यांना अद्भूत शक्ती वा देव मानले जाऊ लागले, त्यासाठी मंत्र, प्रार्थना.... इत्यादींची निर्मिती होता होता अनेक गोष्टी निर्माण होत होत मग .... चातुर्वर्ण्य, उपासना, पुरोहितशाही इत्यादी अशा अनेक गोष्टींची उतरंड तयार झाली. शिक्षण व ज्ञान याचे मक्तेदार निर्माण झाले. व शोषण व अन्यायाचा इतिहास घडत गेला.

इतिहासातील छत्रपती शिवाजी महाराज व छत्रपती संभाजी महाराज वेगळ्याच रीतीने लोकांसमोर आणले गेले.... "साहित्य नराचा नारायण करते, तसेच ते नराला राक्षस ही बनवते!"

महात्मा गांधींचा खून करून, खून करणारांचे समर्थन करणारे सुद्धा साहित्यच! साहित्याची ही विलक्षण ताकदच जाणून कूट तार्किक बुद्धीचा वापर करून कल्पनेला साहित्यात व त्या

अनुषंगाने जनसामान्यांच्या जीवनात पेरून वर्णव्यवस्था रुजवणारे शेकडो शतके लोकांना वेठीस धरून सुखोपभोग घेत राहतात, कारण जनसामान्यांची अशी श्रद्धा असते की, "साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब असते, आणि म्हणून थोरा मोठ्यांनी लिहून ठेवलेल्या गोष्टी खऱ्याच असतात!" असे जर खरोखरीच असते तर मग प्रश्नच नव्हता, पण त्यामार्गे कधी कधी केवढे काळे सत्य असते !! याची प्रचिती तर या सगणक व तंत्रज्ञान युगातही आपल्याला येते आहे. मूळ मुद्द्यावर येण्यासाठी प्रस्तुत उदाहरणे पुरेशी बोलकी आहेत. तर मराठी साहित्याच्या इतिहासाच्या या पार्श्वभूमीवर डॉ. आ. ह. साळुंखे सरांचे साहित्य म्हणजे या सर्व बाबींवर अभ्यासपूर्ण प्रकाश टाकणारे एक लक्षवेधी पान आहे, कारण ते अखिल मानव जातीला अज्ञानाच्या अंधारातून प्रकाशाकडे नेणारे साधक आहेत! "सत्याला सत्य म्हणून आणि असत्याला असत्य म्हणून जाणा," हा बुद्धविचार पुढे नेणारे एक सत्यसर्जक आहेत. अर्थात म्हणून सर्व साहित्य वा साहित्यिक असे नसतात. ही एक बाजू झाली, पण ती दुर्लक्षून चालणार नाही. शोषण विरहीत समाज निर्माण करायचा असेल तर जबाबदार साहित्य व साहित्यिक तयार होणे महत्वाचे जितके आहे तितकेच विकृतीकरण करून लिहिलेले साहित्य खऱ्या स्वरूपात समाजापुढे आणणे हे तेवढेच महत्वाचे व धैर्याचे काम आहे. वैचारिक शोषणातून मुक्ती होणे ही खरी आजच्या समाजाची गरज आहे. पण अनेकदा तसे होतांना दिसत नाही. "बुडत्याचे पाय डोहाकडे", या उक्तिप्रमाणे अनेक तर्क-कुतर्क यांचा आधार घेऊन समाजाला परत परत त्याच शोषणाच्या भूलभूलैयात आणून सोडतात. आणि यासाठी परत ग्रंथ प्रामाण्याचाच आधार घेतला जातो. कारण जनसामान्य लोकांना, समाजाला संस्कृत भाषेचे ज्ञानही नसते व तेवढा वेळही नसतो. अशावेळी गरज असते, कोणीतरी प्रकाशाचा मार्ग केवळ दाखविण्याचीच नाहीतर त्या वाटेवर घेऊन चालण्याची. नेमके हेच ओळखून डॉ. आ. ह. साळुंखेनी आपल्या साहित्यातून समाजाला वेगळी वैचारिक दिशा देण्याचे काम केले आहे व करत आहेत. साहित्यकृती ही केवळ साहित्यिक नसते तर तिला सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक असे अनेक संदर्भ असतात. अनेकदा हे संदर्भ रुढ, प्रस्थापित धारणा, परिस्थिती इत्यादींशी निगडित असतात. त्यांचा योग्य अन्वयार्थ लावून सत्याचे आकलन करून घेणे हे महत्वाचे असते. ते तसे झाले नाहीतर परिस्थिती बदलत तर नाहीच, पण ती अधिकाधिक दृढ होत जाते. आणि हेच आतापर्यंत होत आले आहे. याला बदलण्याचा प्रयत्न ज्यांनी ज्यांनी केला त्यांतील अनेकांना जीवही गमवावा लागला.... व आजही या परिस्थितीत बदल झालेला नाही. पण समाजहित लक्षात घेऊन लेखन करणारे अनेक साहित्यिक आहेत. त्यातीलच एक ठळक व लक्षवेधी नाव म्हणजे डॉ. आ. ह. साळुंखे. यांच्या साहित्याची व त्यांची एक साहित्यिक म्हणून ओळख करून घेणार आहोतच, पण त्यापूर्वी त्यांचा एक व्यक्ती म्हणून परिचय पाहूया-

सांगली जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यातील खाडेवाडी [शिवाजीनगर] येथे त्यांचा जन्म एका शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यांचे संपूर्ण नाव-आण्णासाहेब हरी साळुंखे. पाचवी पासून ते अकरावीपर्यंतचे शिक्षण तासगाव येथे झाले. नंतर सांगली येथील विलिंग्डन महाविद्यालयातून ते संस्कृत विषय घेऊन, तत्वज्ञान व हिंदी विषयांसह बी. ए. व एम. ए. झाले. सातारा येथील लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालयात ते संस्कृत विषयाचे विभाग प्रमुख आणि कोल्हापूरच्या शिवाजी विद्यापीठाचे विद्याशाखेचे अधिष्ठाता व अॅकॅडेमिक कौन्सिलचे सदस्य होते. त्यांना राष्ट्रभाषा पंडित म्हणून गौरविण्यात आले होते. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी मराठी विश्वकोशात

तुलनात्मक धर्मशास्त्र,संस्कृत इत्यादी विषयात १०० हून अधिक लेख लिहिले आहेत.१९५९ पासून जाहीररीत्या सभामधून व्याख्याने देत आहेत. याच सुमारास डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी चार्वाकवर लिहिलेली लेखमाला वाईच्या नवभारत मासिकात प्रकाशित झाली.तर दुसरीकडे किल्लोस्कर मासिकाच्या जून १९८१च्या अंकात मराठा समाजावरील आत्मनिरीक्षणात्मक स्वरूपाचा लेख प्रकाशित होऊन गाजला.त्यावर फक्त प्रतिक्रिया म्हणून किल्लोस्कर मासिकाकडे तीन पोती भरतील एवढी पत्रे आली होती. ०४ ऑगस्ट २००९ ला महाराष्ट्र सरकारने डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्याचे सांस्कृतिक धोरण ठरविण्यासाठी समिती नेमली होती.या समितीत डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या खेरीज वि.वि.करमरकर, शफाअत खान, आमदार उल्हास पवार, डॉ. अरुण टिकेकर, अशोक नायगावकर, गिरीश गांधी,प्रा.दत्ता भगत, प्रा.डॉ. सिसिलिया कार्वालो हे सदस्य होते. या २०१० रोजी संमत झालेल्या मसुद्याच्या अंमलबजावणीसाठी डॉ.आ.ह.साळुंखे यांची नेमणूक करण्यात आली होती. हा डॉ.आ.ह.साळुंखे यांचा अल्प औपचारिक परिचय झाला. एक साहित्यिक म्हणून ते उत्तरोत्तर विकसित होत गेले हे तर पाहूच,पण सुरुवातीलाच त्यांना प्राप्त झालेल्या पुरस्कारांची व मान सन्मानांची यादीच बरेच काही सांगून जाते –

१. ०७ फेब्रुवारी १९९९ रोजी बाबुराव बागुल यांच्या संमेलनाध्यक्षपदी मुंबईत धारावी येथे झालेल्या पहिल्या विद्रोही साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक.
२. रा.न.चव्हाण प्रतिष्ठान [वाई] चा महर्षी वि.रा. शिंदे पुरस्कार- १९९९.
३. जळगाव येथील परिवर्तन साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक – १९९९
४. बेळगाव येथील विचारवेध साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद – १९९९
५. अमरावती येथील पहिल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष – २०००
६. छत्रपती प्रतापसिंहराजे महाराज [थोरले] स्मृतीप्रित्यर्थ सातारा नगरपालिकेचा पुरस्कार.- २०१०
७. प्रबोधनकार ठाकरे पुरस्कार – २०११
८. केज येथील पहिल्या बौद्ध साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष- २०१२
९. पुणे महापालिका आयोजित पहिल्या छत्रपती शिवाजी महाराज साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष- २०१३
१०. पुणे येथील तिसऱ्या अण्णा भाऊ साठे पहिल्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष-२०१३
११. रहिमतपूर पंचक्रोशी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष-२०१५
१२. महाराष्ट्र शासनाचा दोनदा डॉ. आंबेडकर पुरस्कार.
१३. सामाजिक कृतज्ञता निधीचा डॉ. राम आपटे पुरस्कार.
१४. तीन वेळा महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा पुरस्कार.
१५. अमेरिकेतील महाराष्ट्र फौंडेशनचा साहित्य पुरस्कार.
१६. महाकवी अश्वघोष जीवन गौरव पुरस्कार -२०१६
१७. बीड येथील पिंगळे वाचनालयाचा महात्मा फुले पुरस्कार.

डॉ. आ.ह.साळुंखे यांना प्राप्त पुरस्कार व सन्मानांची ही थोडक्यात यादी आहे.प्रत्यक्षात ती आणखी मोठी आहे. यावरूनच त्यांची साहित्यिक ही ओळख खूप काही सांगून जाते.

डॉ. आ.ह.साळुंखे लिखित पुस्तकांची यादी सुद्धा अशीच विस्तृत आहे, जी विवेचनाच्या ओघात येणारच आहे. तरीही वानगी दाखल महत्वाची पुस्तके पुढील प्रमाणे –

मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती

विद्रोही तुकाराम

हिंदू संस्कृती आणि स्त्री

महाभारतातील स्त्रियां - एकूण तीन भाग.

जिज्ञासा पुरुष हयूएनत्संग

ना गुलाम, ना उद्दाम !

वादांची वादळे

वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी.

बळीवंश

ऐतरेय ब्राम्हण : एक चिकित्सा

गुलामांचा व गुलाम करणाऱ्यांचा धर्म एक नसतो.

‘अंधाराचे बुरुज ढासळतील.’

‘आता आमच्या धडावर आमचेच डोके असेल.’

यानुसार त्याची विविध व संपन्न अशी ग्रंथसंपदा आहे

डॉ.आ.ह.साळुंखे यांचे साहित्यिक म्हणून वेगळेपण -

डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या लेखनातून त्यांची ओळख विचारवंत अशी झाल्यास नवल वाटायला नको.ललित लेखक व त्याचे साहित्य हे सामान्य व्यक्तींनाच नव्हे तर खुद्द स्वतः लेखकालाच मोहात पाडत असते. एक कालखंड असा होता की, बंगाली साहित्य व शरतचंद्र चटर्जी, रवींद्रनाथ टागोर यांच्या साहित्याने लाखो लोकांना भुरळ घातली होती, कारण त्यांच्या लेखणीची जादूच तशी होती. त्यातही ज्यांना बंगाली भाषा येते,व ज्यांनी त्या भाषेचा मृदु,मुलायम स्पर्श व रसगुल्ल्याचा रसाळपणा अनुभवला आहे, ते त्या भाषेच्या व ललित लेखनाच्या मोहातून सहजी बाहेर पडू शकत नाहीत.त्यात भ्रमंती सारखा छंद असेल तर विचारायलाच नको. डॉ.आ.ह.साळुंखे यांचा सुरुवातीचा कालखंड असाच हिंदी, बंगाली, संस्कृत साहित्याने, काव्य लेखनाने भारावलेला होता. सृजन हा खऱ्या साहित्यिकाचा स्वभाव असतो.आणि संवेदनशील मन हे त्याच्या सृजनाचा उगम व स्त्रोत असते.केवळ सौंदर्य त्याला मोहात पाडू शकत नाही, तर न्याय व नैतिकता यांसारखी मूल्ये त्याला सतत जमिनीवर घेऊन येतात. आणि म्हणूनच एकदा चार्वाकाच्या विचारांशी ओळख झाल्यानंतर त्यांच्यातील कार्यकल्पनि सभोवतालची परिस्थिती अचूक टिपली,त्यातील सांस्कृतिक- सामाजिक संघर्ष व त्याची कारणं शोधली.बहुजन समाजातल्या तरुण पिढीमध्ये आत्मभान निर्माण करण्याचे कार्य करण्याचा निर्णय आ.ह.च्या संवेदनशील व विवेकशील मनाने घेतला. “युगायुगांपासून बहुजन

समाजमनावर पेरली गेलेली अज्ञान,अंधकार,शोषण,वंचना,यांची बीजेच जेथे पेरलेली होती,त्या विषारी तणांची पूर्णतः मशागत करून हे आत्मभान निर्माण करणारे बीज पेरणे म्हणजे एका अब्बल सृजकाचेच काम होय." साहित्य क्षेत्रातील डॉ.आ.ह.साळुंखे हे हाडाचे शेतकरी होते,या देशाची माती सुपिकच आहे, पण तेथे गरज आहे ती काय पेरवे,याचे सामाजिक व सांस्कृतिक भान असण्याची,हे त्यांच्या संवेदनशील मनाने अचूक टिपले

आर्यांनी येथील प्राचीन भारतीय लोक व त्यांची संस्कृती यांचे विकृतीकरण कसे केले आहे हे त्यांच्यातील कार्यकर्त्या व अभ्यासक मनाने अचूक टिपले.हे विषारी तण निपटून काढणे हेच मूलभूत व अत्यंत जोखमीचे व जिकिरीचे तसेच नाजूक काम होते,तेथे जातिवंत, कुशल असा शल्यगारच हवा होता.यासाठी त्यांनी संपूर्ण प्राचीन इतिहासाचा अभ्यास केला.संस्कृत, पाली व प्राचीन भाषांमधील साहित्याचे अध्ययन करून येथील बहुजन समाजाचे मूळ स्वरूप शोधून काढले.

बहुजन समाजाच्या अवनतीस कारणीभूत ठरलेल्या वैदिक संस्कृती, पुरोहितशाही मनुस्मृती यांची कूट नीती, कारस्थाने या ग्रंथांच्या अभ्यासातून उघडी पाडली.

भारतातील सांस्कृतिक संघर्षांचे स्वरूप कशा प्रकारचे आहे यावर सखोल संशोधन केले.

पुराकथांमधून प्राचीन भारतीय समाजाचे चित्रण कसे केले आहे,व त्याचे सोयीस्करपणे विकृतीकरण कसे करण्यात आले आहे याचा सूक्ष्म अभ्यास करून तपशीलवार, संगतवार व मुख्य म्हणजे साधार निरीक्षणे नोंदवून इतिहासाच्या पुनर्मांडणीकरता पुराणकथांचे विवेचन कसे आवश्यक आहे हे स्पष्ट केले, इतकेच नव्हे तर ते अतिशय कष्टाचे, जोखमीचे व सत्यशोधनाचे काम पण अगदीच अलवारपणे केले.ते सत्य शोधणे जेवढे कठीण होते तेवढेच त्याची मांडणी नेमकी, सुसंगतपणे व सत्य व न्याय यांना बरोबर घेऊनच करायची आहे हे भान त्यांनी कधीही सुट्ट दिले नाही. त्यांच्यातील ललित लेखकाने भाषेचा तोल व आब अचूकपणे सांभाळला!

येथील मूलनिवासी भूमिपुत्रांना खलनायकी कसे ठरवले गेले हे पुराव्यांसह शोधून काढले. यासाठी त्यांचे 'बळीवंश' हे पुस्तक विशेष महत्वाचे ठरले आहे.पुराकथा लोकमानसांच्या भोळसटपणाला कशा खतपाणी घालत असतात व त्यातून त्यांची स्वतःच्याच हाताने स्वतःच्याच पायावर कुन्हाड मारून घेण्याची मानसिकता कशी निर्माण केली जाते व हे इतक्या बेमालूमपणे केले जाते की, त्यातील लबाडी संस्कृती व धर्म यांच्या आवरणाखाली त्यांच्या लक्षातही येऊ दिली जात नाही. नेमके हेच मर्म डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी आपल्या अथक अभ्यासातून शोधून काढून जनसामान्यांना जागृत करून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करण्याचे कार्य कुशलतेने केले आहे. 'डॉ.आ.ह.साळुंखे: साहित्य आणि विचार', या आपल्या पुस्तकात प्रा.डॉ. अशोक राणा म्हणतात, "डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी शोषनागाच्या वर्णनावरून तो शेतकऱ्यांचा आदर्श नेता म्हणून, कसा असावा याविषयी आपले मत मांडले. त्याचप्रमाणे शिल्लक राहिलेले शुद्र लोक असा त्यांनी शेष या शब्दाचा सांगितलेला अर्थ ऐतिहासिक दृष्ट्या

अधिक समर्पक वाटतो. 'पृथ्वी नागाच्या फण्यावर आधारली आहे' या लोकधारणेला आज अद्भुताचे आवरण प्राप्त झाले आहे. भूकंप झाला की, शेष नागाने कड फिरविली असे म्हणणारे महाभाग आपण अवती भवती पाहतो.त्यांच्या या भोळसटपणाला तसेच पारंपारिक हिंदू मानसिकतेत रुजलेल्या शेषाविषयीच्या धारणेला तार्किकदृष्ट्या तपासून पाहण्याची सवय डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या वरील प्रतिपादाने [डॉ.आ.ह.साळुंखे लिखित बळीवंश या पुस्तकातील वर्णन] लागेल अशी अपेक्षा करायला हरकत नाही.

आपल्या संपूर्ण अभ्यासाच्या निरीक्षणातून डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी येथील रुढ,प्रस्थापित व लबाड व्यवस्थेचे मर्म अचूक हेरले की, "या व्यवस्थे विरुद्ध जनसामान्यांनी विद्रोह व बंड करु नये म्हणून अशा विरोधकांना नास्तिक ठरवले." विरोधकांचे मानसिक खच्चीकरण करण्याची ही कूटनीती होती. जनसामान्य बहुजन समाजावर ईश्वर या संकल्पनेचा असलेला पगडा ओळखून वैदिक संस्कृती रक्षकांनी लबाडीने 'नास्तिक' या संकल्पनेचा वापर करुन, यज्ञ, वेदप्रामाण्य,व चातुर्वर्ण्य या संस्थांना विरोध करणारांना नास्तिक असे संबोधून त्यांचे मानसिक खच्चीकरण करण्याचा धूर्त डाव ते खेळलेले आहेत हे वारंवार आपल्या लेखनातून स्पष्ट केले आहे.

याच अनुषंगाने स्वर्ग, ईश्वर, देवता,अदृष्ट शक्ती या संकल्पना कशा निरर्थक असून त्या यज्ञ संस्थेला कशा पूरक आहेत हे वेळोवेळी लक्षात आणून दिले आहे.आणि या गोष्टींचे निर्विवाद महत्व हे आहे की, बहुजनांच्या परिवर्तनवादी चळवळींना एक वैचारिक व मानसिक बैठक प्राप्त होऊन परिवर्तन करण्याची एक निश्चित दिशा संगठनासाठी प्राप्त झाली आहे हे खूपच मोलाचे व महत्वाचे आहे. आणि म्हणूनच डॉ.आ.ह.साळुंखे यांना "महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक धोरणाचे शिल्पकार" म्हटले जाते ते किती सार्थ आहे हे लक्षात येते.

डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या अभ्यासाचे आणखी एक विशेष म्हणजे- त्यांनी प्राचीन संस्कृती व बहुजनांची संस्कृती या संकल्पना स्पष्ट केल्या.त्यांचा शोषणमुक्त समाजाला पूरक अशा संकल्पना स्पष्ट केल्या.या दोन संस्कृतींचे खरे स्वरूप, त्यातील विरोधाभास स्पष्ट केले.येथे प्रस्थापित केलेले मूळ "विषारी तण" हे होते की, "वैदिक संस्कृती हीच भारतातील प्राचीन संस्कृती असून तीच सर्वश्रेष्ठ संस्कृती आहे." हे तण मूळातून निपटून काढतांना डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी प्राचीन संस्कृतीच्या अभ्यासकांनी भारतातील प्राचीन समाजाच्या मूळाशी कश्यप या पुरुषाचे कर्तृत्व असल्याचे दिलेले पुराकथीय संदर्भ नाकारलेले आहेत.

त्यामुळे मूळात असल्याचा असलेला डोलाराच कोसळून पडण्यास डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या लेखनाने महत्वाची मदत झाली आहे. 'डॉ.आ.ह.साळुंखे: साहित्य आणि विचार', या आपल्या पुस्तकात प्रा.डॉ. अशोक राणा म्हणतात, डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी असूर, राक्षस हे येथील मूलनिवासी असून त्यांच्या नेत्यांच्या कडूनच त्यांचे पारिपत्य झाल्याच्या कथा वैदिक साहित्यात कशा रचल्या आहेत,यावर त्यांनी प्रकाश टाकलेला आहे.२१ असूर हे उत्तम कृषक असल्याचे२२ त्यांनी ब्राम्हण ग्रंथांच्या आधारे पटवून दिलेले आहे.

“वैदिक संस्कृतीपेक्षा इथल्या भूमीशी खरी नाळ असलेली बहुजनांची संस्कृती ही सत्यावर अधिष्ठित होती, हे यातून व्यक्त होते.”

केवळ प्राचीनच नाही तर वर्तमान इतिहासातील घटनांनाही न्याय देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. 'एकलव्य, शंबूक आणि झलकारीबाई' या पुस्तकात त्याची प्रचिती येते.

थोडक्यात जेथे जेथे अन्याय, शोषण यांची पाळेमुळे त्यांना दिसली त्यांचे निर्मूलन करण्याचे न्यायी व विवेकवादी प्रयत्न डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी केलेले आहेत.याचे प्रत्यंतर त्यांच्या पुस्तकांची नावे जरी पाहिली तरी लक्षात येते. जसे- 'गुलामांचा व गुलाम करणाऱ्यांचा धर्म एक नसतो.' 'ना गुलाम ना उद्दाम.' 'अंधाराचे बुरुज ढासळतील.' 'आता आमच्या धडावर आमचेच डोके असेल.' 'वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी.' 'ऐतरेय ब्राम्हण: एक चिकित्सा.'.....अशी अनेकानेक पुस्तकांची निर्मिती करून "धर्मग्रंथांची चिकित्सा केलीच पाहिजे ही नवी दृष्टी बहुजनांना देऊन प्रकाशाची दारे उघडी करून दिली.

डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या साहित्याची कलात्मक बाजू/कलापक्ष

डॉ.आ.ह.साळुंखे यांनी केवळ वैचारिक लेखन केले असे नाही तर मूळात ते संवेदनशील, प्रगल्भ व वृत्तीच सर्जक असलेले लेखक आहेत.त्यांच्या लेखनाची सुरुवातच काव्य लेखनातून झाली.वैचारिक प्रगल्भते बरोबरच भावनांची तरलता जोडीला मानवता यांचा सहजसुंदर मेळ दिसून येतो.अत्यंत महत्वाचे विचार साधार स्पष्ट करतांना कोणताही अभिनिवेश, आक्रमकता नसते. सत्य, सुव्यवस्थित मांडणी, सुस्पष्टता, अचूक शब्द निवड हीच त्यांच्या लेखनाची सौंदर्यात्मक बाजू आहे.

1. भाषेच्या साधेपणातही सौंदर्य: 'परिवर्तनातून शोषणमुक्त समाज' याचा ध्यास त्यांच्या लेखनात जागोजागी दिसतो. 'परिवर्तन: शास्त्रही, कलाही' या आपल्या पुस्तकाच्या मनोगतात ते व्यक्त होतात - "जीवनावरच उत्कट प्रेम, सृष्टीविषयीची अखंड जिज्ञासा, नव्या अनुभवांसाठीची आतुर उत्कंठा जोपर्यंत क्षीण वा नष्ट होत नाही, तोपर्यंत आपल्या अस्तित्वाचं पात्र सदैव माधुर्यानं ओथंबलेलंच असतं- आपल्या अस्तित्वातून जीवनाचा प्रवाह अखंड वाहतच असतो.आपल्या आतले आनंदाचे झरे कधी आटणार नाहीत, याची खबरदारी मात्र घ्यायला हवी ! शेवटचा श्वासही नवनिर्मितीच्या ध्यासानं झपाटलेला असावा, हे आयुष्याच्या अंताविषयीचं अतिशय कोवळं आणि सुंदर स्वप्न होय ! हे स्वप्न आपण आपल्या हळुवारपणानं जरूर जपायला हवं - कायमचं जपायला हवं !" अतिशय संवेदनशील, तरल अशा शब्दांत व्यक्त होतांना - जीवनाची आनंददायी लय, आश्वासकता व सृजनाची उर्मी शब्दांशब्दांतून एखाद्या शांत वाहणाऱ्या निर्झराप्रमाणे वाहतांना दिसते,ज्यात उत्फुल्लपणे जगण्याच्या उर्मीचे प्रतिबिंब पडले आहे.

2. कणखर, आश्वासक विचार मृदुमुलायम सुंदर हळुवार शब्दांतून: सौंदर्यवृद्धी, मनोरंजन हे डॉ.आ.ह.साळुंखे यांच्या साहित्य निर्मितीचे ध्येय नाहीच आहे. वैचारिक परिवर्तन,

शोषणमुक्त आनंदी समाज आणि सत्यशोधन हे त्यांच्यातील कार्यकर्त्यांने जाणीवपूर्वक निवडलेले ध्येय आहे. त्यासाठी निर्धारपूर्वक ललित लेखन बाजूला सारून वैचारिक लेखनाचा मार्ग निवडलेला आहे. त्यामुळे सातत्याने आपल्या लेखणीतून काहीतरी सत्य, तथ्य, व नवीन दिशेने विचारांची मांडणी करणे अशा पद्धतीने लेखन होत असतांनाही विचार व भाषेचा अभिनिवेश, आक्रमकता जी अशा प्रकारच्या लेखनात अपरिहार्य ठरावी ती तर कोठे दिसत नाहीच पण खऱ्या नेतृत्वात जी दूरदृष्टी हवी, त्यानुसारच "तोडण्यापेक्षा जोडण्याची भाषा" अतिशय विचारपूर्वक, संयमाने त्यांनी वापरली आहे. यामध्ये त्यांच्या विचारांची निर्मळता, तळमळ इतकी ओतप्रोत भरलेली असते की, शब्द त्यांना निवडावे लागत नसावेतच, तर जीवंत झऱ्याप्रमाणे आपोआप स्फुरत असावेत....सुंदर, सुबक नक्षीच्या इंद्रधनु रंगांच्या पात्रातून जीवनरसाने भरलेले पेय असावे त्याप्रमाणे ते फूलपाखरासारखे विहरत येतात - जसे- 'परिवर्तन: शास्त्रही, कलाही' या आपल्या पुस्तकात विचार, तर्क व्यक्त करतांना ते किती हळुवार असावेत हे स्पष्ट करतांना ते लिहितात - " काटेरी तर्क चुकीच्या ठिकाणी, चुकीच्या वेळी आणि चुकीच्या पद्धतीनं वापरले तर ते तुमच्या हृद्यांत निरागस फूलपाखरांना जगूच देणार नाहीत आणि इतरांच्या हृदयातल्या निष्पाप, नाजूक, नितांत सुंदर फूलपाखरांनाही मारून टाकणार ! आणि आपण हृदयातली फूलपाखरचं अशी गमावली, तर आपल्या काळजांत नुसते सुरवंतच उरतील ना ! नाही, असं होऊ द्यायचं नाही. आपण फूलपाखरं जपायचीच !" सामाजिक भान व परिवर्तनाची कास धरलेला प्रतिभावंतच असे लेखन करू शकतो, जो खरा कलावंतही आहे. या सौंदर्यात्मक पाऊलखुणा इतर पुस्तकांतही जागोजागी दिसून येतात.

लेखनातली विविधता - वैचारिक लेखक अशी जरी त्यांची ओळख असली तरी, अनुवाद, प्रवास वर्णने, चिंतनात्मक लेखन, संवादात्मक लेखन, ललित लेखन, कविता, संशोधनात्मक लेखन तर आहेच पण वरील प्रकार सुद्धा नितांत सुंदरतेने साकारले आहेत. केवळ त्यांच्या पुस्तकांच्या नावांतून सुद्धा याची प्रचिती येते - चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून ! जीवनाची लय वेदनेत, अशी भेटत रहा तू वादांची वादळे, तुझ्यासह आणि तुझ्याविना, चिंतन - बळीराजा ते रवींद्रनाथ ..... केवळ विचारवंत नाही तर, एक प्रियकर, पती, लेखक, कवी, तत्वज्ञ, समाजसुधारक, इतिहासतज्ञ, ...सृजनाचे विविध विभ्रम त्यांच्या लेखणीतून चितारले गेले आहेत. साधा शेतकरी ते कलेला पडलेले सुंदर स्वप्न म्हणजे साक्षात गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर असा त्यांच्या चिंतनाचा विषय म्हणजे तर व्यवहार आणि सौंदर्य यांचा प्रीतीसंगमच ! परिवर्तन किती मूळापासून असावे? यादृष्टीने - "तोपर्यंत रुबाब मिरवून घे !" ही त्यांची रूपककथा तर अप्रतिम !! चिंतन किती जीवनदायी, प्रवाही व भविष्याचा वेध घेणारे असावे त्याची ही सर्वोत्तम झलक आहे!!!

आ.ह.चे अवघे साहित्य म्हणजे एक सृजनगाथाच आहे. 'तुझ्यासह आणि तुझ्याविना हे एक पुस्तक जरी वाचले तरी त्यांचा कलाआविष्कार, संवेदनांची स्पंदनं पानोपानी जाणवत राहतात. ते एक विरही अश्रुंचे महाकाव्यच आहे! भासाचं स्वप्नवासवदत्त हे नाटक, कालिदासाचं मेघदूत, भवभूतीचं उत्तमरामचरित यांतील विरही पात्र, कथानक यांच्या साक्षीने ते आपल्या प्रिय पत्नीच्या चिरवीरहाची, आठवणींची वीणा जेव्हा छेडतात.....ते केवळ आ.ह.चे विरहगीत

राहिलेच नाही, ते विश्वव्यापी अश्रुंचे महाकाव्यच झाले आहे. बासरीतून अलवार, भावविभोर पण व्याकुळ स्वर मनाला छेडून जावेत, सर्व चराचर व्याकुळतेच्या तरंगांनी भरून जावे तसे पानोपानी, शब्दोशब्दी सुंदर पण भावव्याकुळ शब्द, श्लोक, काव्यपंक्ती .. व वाचकाचे अश्रूंनी भरून आलेले डोळे. या आठवणी फक्त विरहमोती बनून बरसत नाहीत तर निसर्गदृश्य, जीवन प्रसंग, या छोट्या छोट्या गोष्टींतून आ.ह.चा एकूणच चरित्रपट कसा असेल याची झलकच देऊन जातात.या छोट्या पुस्तकात त्यांच्या प्रतिभेचा सर्व सृजनवृक्ष बहरून आला आहे.खरे म्हणजे आणखी खूप काही, पण अगदी अल्प शब्दांत- हे पुस्तक म्हणजे काव्याचं महाकाव्य झाले आहे. मृत्यूलाही लाजविणारा या पुस्तकाचा शेवट- स्वतःच स्वतःला आत्मनिर्भर करणारा, दुःखाचीच संजीवन समाधी घेणारा पण हार न मानणारा – “आता जो क्षण माझ्या शेवटच्या श्वासाचा असेल, तोच क्षण मी तुझा अखेरचा निरोप घेण्याचाही असेल .....तुझ्याविना असूनही तुझ्यासहच असेन ! - तुझ्याविना असूनही तुझ्यासहच असेन !! - तुझ्यासहच असेन !!!

खरे म्हणजे प्रत्येक पुस्तका बद्दलच काहीना काही असे विशेष लिहिण्यासारखे आहेच. पण विस्तारभयाने एक झलक या मुद्द्याच्या अनुषंगाने दिली आहे.

3. आ.ह.च्या साहित्यातील तत्वज्ञान: खरे म्हणजे वैचारिक लेखनाकडे ते चार्वाक विचार जनसामान्यांच्या पर्यंत पोहोचावेत म्हणून वळले.पुराकथा व पुरातत्वशास्त्रीय संशोधन यांच्या सखोल अभ्यासातून भारताचा प्राचीन इतिहास व संस्कृतीवर प्रकाश पाडला आहे.संस्कृत साहित्याच्या अभ्यासकांमध्ये राहुल सांकृतायन, देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय, कॉ.शरद पाटील इत्यादीं प्रमाणेच डॉ.आ.ह. साळुंखे हे प्राच्यविद्यासंशोधक आहेत.व भाषेचे प्रासादिक व ललित शैली हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष वैशिष्ट्य आहे. आपल्या विचारांत त्यांनी ‘बहुजन हिताय’ हा बुद्धाचा विचार पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या अ धार्मिक इतिहासाच्या तुलनात्मक अभ्यासातून आ.ह.नी बुद्धांच्या विचारांना नवी दिशा दिली आहे.आ.ह.च्या विचारांवर संत कबीर, जगद्गुरू संत तुकाराम महाराज, गोतम बुद्ध, चार्वाक यांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव होता. गोतम बुद्ध यांना ते पूर्ण विकसित रूप मानतात. ‘सर्वोत्तम भूमिपुत्रः गोतम बुद्ध’ या आपल्या पुस्तकात ते म्हणतात, “बुद्धत्व हे गोतमाचे पूर्ण विकसित रूप आहे, परिपक्व फल आहे.बुद्धत्वामध्ये स्वतःला, इतर मानवांना आणि मानवेतर अशा समग्र बाह्य सृष्टीला नीट जाणणे आहे. जाणण्याच्या या प्रक्रियेत भौतिकशास्त्र वगैरेंच्या पद्धतीने तपशिलात बिनचूक असणे अभिप्रेत नाही.पण अंतःसृष्टी आणि समग्र सजीव-निर्जीव बाह्यसृष्टी यांच्यामध्ये जास्तीत जास्त निकोप नाते कसे तयार करता येईल, याचे आकलन मात्र या प्रक्रियेत अपेक्षित आहे. माणसाला माणूस म्हणून शक्य तितक्या उन्नत अवस्थेप्रत नेण्यासाठी प्रज्ञा, शील आणि करुणा यांचा मिलाफ कसा करावा,याचे मार्गदर्शन अपेक्षित आहे.हे तिन्ही घटक मानवी जीवनात फार महत्वाचे आहेत. प्रज्ञा नसेल तर, शील आणि करुणा यांना आंधळेपण येईल. शील नसेल तर, प्रज्ञा ही खरीखुरी प्रज्ञा न राहता ती विध्वंसक बुद्धी बनेल आणि करुणा निरर्थक

ठरेल.करुणा नसेल तर, प्रज्ञा आणि शील स्वार्थी ठरतील. म्हणून तिन्ही घटकांचे एकत्रित अस्तित्व हवे.गोतम हे बुद्ध झाले, याचा अर्थ त्यांच्या ठायी या तिन्ही घटकांचा असीम विकास झाला. त्यांच्यातील मनुष्यत्वाने अमर्याद उंची गाठली." प्रज्ञा, शील आणि करुणा यांनी युक्त असा समाज त्यांना अभिप्रेत होता. किंवा या गुणांनी माणूस संपन्न होणे यालाच ते खरा विकास मानत होते.

मनुस्मृती – आपल्या एकूण अभ्यासात व संशोधनात आ.ह. नी मनुस्मृतीवर जे लेखन केलेले आहे, ते सत्यशोधनासाठी. शोषण व असत्याची मूळे शोधून काढणे हा यामागील प्रमुख उद्देश होता. 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती' या पुस्तकाच्या प्रास्तविकात ते लिहितात, "हा ग्रंथ म्हणजे भारताच्या इतिहासातील सामाजिकदृष्ट्या बहुधा सर्वात अधिक विकृत ग्रंथ होय. याच ग्रंथाने सर्वसामान्य लोकांच्या किमान शंभर पिढ्यांसाठी अज्ञान, अपमान, तिरस्कार, लाचारी आणि गुलामगिरीचा वारसा ठेवला. त्यांचा सर्वांगीण अधःपात घडवून आणला. अशा प्रकारे लाचारीचे जिणे हे आपल्याच पूर्वजन्मीच्या कर्माचे फळ आहे, हाच आपला धर्म आहे, नीती आहे, हे विचार त्या लोकांच्या डोक्यात पेरले. शोषितांच्या डोक्यात शोषकांचा मेंदू काम करू लागला. शोषकांचे हितसंबंध हेच आपले हितसंबंध आहेत, असे शोषितांना वाटू लागले.भृगुने मनुस्मृतीच्या आधारे बहुजन समाजाची राबण्याची शक्ती शाबूत ठेवली आणि फुलण्याची शक्ती नष्ट केली.त्याच्या शंभर पिढ्या बिनतक्रार, आनंदाने, समाधानाने आपल्या शंभर पिढ्यांची सेवा करतील, अशी समाजव्यवस्था निर्माण केली." या सत्यशोधनातून शोषणमुक्त समाज निर्मितीचे त्यांचे हे चिंतन निश्चितच खूपच मौलिक व मूलगामी आहे.

ऐतरेय ब्राम्हण, वैदिक धर्मसूत्रे, महाभारतातील स्त्रियां यांवर संशोधन व लेखन करतानांही वरील प्रकारेच शोषणाचे मूळ शोधून सत्याचे अन्वेषण करणे हाच यांमागील हेतू होता हे स्पष्टच आहे.

4. आ.ह.च्या साहित्यात प्रतिबिंबित होणारे मानसशास्त्रीय विचार: खरे म्हणजे आ.ह. चे एकूण साहित्यच लक्षवेधी आहे. कोणत्याही काळाला या साहित्याला डावलून पुढे जाताच येणार नाही. प्राचीन कालापासून ते आजतागायत स्त्रियांना शोषण, लाचारी, अन्याय, अत्याचार, मानहानी अशा अनेक प्रकारचे अपमानास्पद जीवन जगावे लागते. याचे मूळ नेमके शोधून आ.ह. नी आपल्या लेखणीतून स्त्रियांना मुक्तीचा मार्गच दिला आहे. खरे तर हे सर्व साहित्यच साहित्याच्या इतिहासातील एक सुवर्णाक्षरातील पान आहे ! साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब पडत असते. तत्कालिन कालखंड, परंपरा, समाजजीवन, समाजातील स्त्री-पुरुष यांचे स्थान इत्यादींची कल्पना त्यावरून येते. आजपर्यंतचे साहित्य अभ्यासले तर निर्विवादपणे स्त्रियांना गौण, दुय्यम, लाचारीचे स्थानच दिलेले आहे. येथी मूळ अनार्याची मातृसत्ताक पद्धती गेल्यानंतर, पुरुषप्रधान संस्कृतीपासून महाभारताच्या अनुषंगाने महाभारतातील विविध व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करतांना आ.ह.चे सूक्ष्म अध्ययन, मानसशास्त्रीय विवेचन यातून त्यांनी तत्कालिन सामाजिक स्थिती, व्यक्तित्वेचे स्वभाव, वर्तन इत्यादी बाबी स्पष्ट करत शोषण, अन्याय

व विशेषत्वाने स्त्रियांची गुलामगिरी यावर यथार्थ प्रकाश पाडला आहे. ज्यातून स्त्री मुक्ती चळवळीला विशिष्ट दिशेने विचार करण्याचे मार्गदर्शन मिळाले आहे. त्यामुळे धर्म, संस्कृती, समाजव्यवस्था यांचे विकृत स्वरूप यावर विचार करून मूळ कारणांचाच

विचार करण्यासाठी सर्वांना प्रवृत्त केले आहे. 'महाभारतातील स्त्रियां भाग-२' या पुस्तकातील 'दमयंती' या प्रकरणात त्यांनी नल व दमयंतीच्या वर्तनाचा ऊहापोह मांडताना म्हटले आहे, "प्रत्यक्षात नलाचे व्यक्तिमत्व इतके खुजे असण्याची शक्यता नाही. ज्या लेखकाने पहिल्यांदा नलाचे शब्दचित्र रेखाटले, तोही आपल्या नायकाला अशा रीतीने हीन स्वरूपात रेखाटण्याची शक्यता नाही. ई.स. पूर्व दुसऱ्या मनुस्मृतीची निर्मिती झाली, त्या वेळी स्त्रियांना शक्य तितके दडपून टाकून समाजाला कडव्या पुरुषप्रधान विचारसरणीने आंधळे बनविण्याचा प्रयत्न झाला..... या प्रकारामुळे नलाच्या विशुद्ध आणि उत्कट प्रेमाला विनाकारण एक कलंक लावण्याचे काम चरित्रकारांनी केले." एकूणच 'महाभारतातील स्त्रियां भाग-२' या पुस्तकाच्या समारोपात त्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे - " पुरुषप्रधानता हे या स्त्रियांच्या असहायतेमागचे एक महत्वाचे कारण आहे. दमयंतीविषयी उपस्थित करण्यात आलेली शंका पुरुषप्रधान मानसिकतेतून निर्माण झालेली आहे. वडिलांच्या शब्दासाठी आईची हत्या करण्याचा आदर्श परशुरामाने घालून दिलेला आहे. भर उन्हात जमदग्नीचे बाण आणण्यासाठी अनवाणी जातांना रेणुकेच्या पायांची जितकी होरपळ झाली, त्यापेक्षा तिच्या हृदयाची होरपळ जास्त झाली असेल. उन्हात मस्तक जितके तापले, त्यापेक्षा अंतःकरण जास्त भाजून निघाले असेल. पण थरथरत क्षमा मागण्यापलीकडे ती काही करू शकली नाही. देवयानीचे वडील तिचे नको इतके लाड करतात आणि तिचे अनुचित हट्टही पुरवितात. याउलट, शर्मिष्ठा, सुकन्या, लोपामुद्रा, गांधारी यांचे वडील मात्र आपली राजसत्ता टिकवण्यासाठी आपल्या मुलींच्या सौख्याचा बळी देतात. दाशराजही वरवर मुलीचे हित पाहतांना दिसत असला तरी त्याला तिच्या सुखाची फार काळजी आहे, असे वाटत नाही." आ.ह.च्या या विवेचनापूर्वी महाभारतातील या घटनांचे स्त्रियांच्या विरोधात समर्थनच केले जात होते. पहिल्यांदा आ.ह.नी इतके स्पष्ट, मर्मावर बोट ठेवणारे विवेचन केले, ज्याला मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय व सत्याचा आधार आहे. स्त्रियांच्या अवनतीचे खरे मूळ त्यांनी शोधून काढले, याबद्दल अखिल स्त्रियां त्यांच्या खूप खूप आभारी आहेत. महाभारतातील स्त्रियां ही त्यांची पुस्तके म्हणजे त्यांच्या साहित्यातील स्त्री मुक्तीच्या दृष्टीने अलौकिक असे योगदान आहे.

समारोप:

एकूणच भारतीय साहित्याच्या इतिहासात डॉ. आ.ह. साळुंखे याचे योगदान हे अत्यंत महत्वाचेच नाहीतर, अत्यंत मूलभूत आहे. बहुजन समाज, स्त्रियां, दलित ....इत्यादींच्या शोषणमुक्तीसाठी, मानवमुक्तीसाठी केलेला हा अत्यंत प्रामाणिक, कष्टाचा व सर्जनशील असा प्रवास आहे. 'परिवर्तन' हा त्यांच्या साहित्याचा ध्यास आहे तर सत्यशोधन हा श्वास, व नवसर्जन हा आत्मा आहे. या साहित्यावर खूप काही लिहिण्यासारखे आहे, थोडक्यात ते आकळणारे नाही. केवळ एवढेच म्हणता येईल, झाले बहू, होतील बहू, पण यासम हा !

संदर्भ:

1. साळुंखे आ.ह.[डॉ.] 'तुझ्यासह आणि तुझ्याविना', [२००१] 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, प्रथमावृत्ती पृष्ठ- १३२,
2. साळुंखे आ.ह.[डॉ.] 'परिवर्तन : शास्त्रही, कलाही [२०११] 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, पृष्ठ- ४७,४८.
3. साळुंखे आ.ह.[डॉ.] [२००७] 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गोतम बुद्ध' 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, पृष्ठ - १४.
4. साळुंखे आ.ह.[डॉ.] 'महाभारतातील स्त्रियां भाग -२' [२००४] 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, पृष्ठ - ११८, ११९, १२०.
5. साळुंखे आ.ह.[डॉ.] 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती' [२०१७, आक्टोबर] 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, पृष्ठ - ०५
6. गायकवाड प्रशांत [डॉ.] डिसे. २०१६] 'आ.ह. साळुंखे विचारप्रवर्तक मुलाखती', 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे,
7. प्रा. राणा अशोक [डॉ.] 'साळुंखे आ.ह.' [२०१५] 'लोकायत प्रकाशन', सातारा, श्री. राकेश आ.साळुंखे, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ- ०८
8. mr.m.wikipedia.org